

Национальная библиотека
Республики Тыва А.С. Пушкина
УСБЭДИИ РАДИО

2003 чылдың ийги чартында чагыдылга уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чигелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга – 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 67 (16678)

2003 чылдың
ИЮНЬ 17,
вторник

Ат салган шагы 20.00
Садар өртээ 3 рубль.

Россия Хүнү — Кызыл хоорайга

РСФСР-ниң улус депутаттарының I съездизи 1990 чылдың июнь 12-де Россияның күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Ол хүнү күрүне байырлалы кылдыр 1994 чылда чарлаан. Бо болза конституция федерализмининг принциптеринге үндезилеттинген Россияның чаа күрүнезининг эгезин салган төөгүлүг уjur-дузалыг документ болур. Демократтыг хамааты ниитилелди тургузарынга, чурттуң социал экономиказын хөгжүдеринге, Россияның делгем девискээринде хей национал чоннарның акы-дунмалышкы найыралын быжыглаарынга, оларның бир демниг турсоруктуг болурунга улуг салдарны чедирген. Ынчангаш Россияның Хүнүн чуртка калбаа-биле демдеглээн.

Июнь 12. Дээрниң хиндинде хир-даа чок, чайның кайгамчыктыг аяс хүнү. Тыва Республиканың найысылалы байырлал шинчи кири каастаттыгандан, кудумчулары арыг-силиг, чурттакчылары каас-коя кеттинген, омак-сергек чоруп турганнар. Эртенгиниң 9 шак ажып турда-ла Национал парктын аксында Төрээн чурту дээш маадырлыгы-биле амы-тынын берген дайынчыларның тураскаалының чанынга холдарында янзы-бүрү өннерлиг туткар, шарлар, плакаттар туткан, арыннарында өөрүшкүнү хүлүмзүрүү чайнаан каткы-хөглүг чон чыгып эгелээн. Шериг оркестриниң күүсеткен аялгалары оларны улам-на сорук кирип турду. Удаваанда олар ямылар, ведомстволар, бүдүрүлгелер, организациялар, өөредилге черлери, политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер аайы-биле чыскаалышкан.

10 шак турда сигналдың чидиг үнү чаңгыланы берди. Чыскаалдың эгелээнин дыңнатканы ол болган. Марштын күчүлүг аялгалары динмирер үндү. Россияның күрүне бот-догуннаашкынының Хүнүнүн байырлалына тураскааткан Кызылдың чонунун чыскаалы эгелээн. Чыскаалдын

колонналары Ленин кудумчун куду баткаш, Арат шөлүнге чеде берген. Мындыг хей кижикиржикчилиг байырлал чыскаалы найысылалга бо чоокта болбаан.

Байырлалга тураскааткан митинг ажыттыганын чарлаптарга, Россияның Күрүне гимни чаңгыланып турган. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.В.Брокертке сөстү берген. Россия Хүнүнүн байырлалы-биле Тываның Чазааның өмүнээзинден ол байырны чедирген. Бо найыр Тываның Россияга эки тура-биле каттышканының 60 чылының, Кызылдың үндезилетинип тургустунганының 90 чылының бүдүүзүндө эртип турары-биле онзагай болуп турарын демдеглээн. Бүгү күштү мөөңнөп, каттыштырып алгаш, Тываның экономиказын хөгжүдери амгы үеде кол сорулга дээрзин ол айткан.

Сибирьниң Федералдыг округунун удуртулгазының өмүнээзинден болгаш боду хуузунда чыылганнарга байырны Сибирь Федералдыг округтун Тывада кол инспектору В.И.Чернышев байыр чедирген. Эрге-хоойлууг, демократтыг чаа Россия тургустунуп турар, ону улам-на сайзырадырының үндезини хамааты чөпшээржилге болурун чугаалаан.

Тывадан Күрүне Думазында депутат Ч.Ч-Д.Ондар байыр чедиргеш, Тыва Улуг Россияның кезии, ооң-биле бир демей бергелерни ажып эрткеш, бурунгаар хөгжүп, келир үезинче бүзүрелдиг көрүп турарын айткан.

Россияга чоргаарланыр бис, ол демократияның оруу-биле хөгжүп олар, моон сонгаар улам сайзырап, күчүлүг экономикалыг күрүне болу бээринге Кызылдың мэри Д.К. Донгак идегелин илереткен.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбырының подитчөвүлелиниң даргазы З.Ю. Доржу сөс алгаш, Россияның Хүнү — Бүгү-россия-

ның чонун каттыштырып турар, оларның сорулгазы чаңгыс, келир үеде күчүлүг чаңгыс демниг Россия кылдыр хуула бээринге чигзиниг чок деп чугаалаан.

Евразия, Россияның катап тургустунуушкун партияларының, аныяктар организациязының төлээлекчилери болгаш өскелер-даа байыр чедиргеннер.

Митинг кызылчыларның тура-соруктуун, бир демнин, быжыг найыралдыын көргүскен.

Оон соонда Арат шөлүнге Россияны, ооң ажыл-ишчи чонун алгап-йөрээген театржыткан көргүзүт болган. Кежээ аныяктар ансамбльдери концерт көргүскен. Арат шөлүнде байырлалдың фейервериги 23 шакта болган, ону хей санныг кызылчылар сонуургаан. Ооң-биле Россия Хүнүнге тураскааткан байырлал хемчеглери доозулган.

Республиканың кожууннарынга, хоорайларынга, суурларынга Россия Хүнүнге тураскааткан байырлал хемчеглери база болуп эрткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: байырлал үезинде.

Владимир САВИНЬХТЫҢ чуруктары.

Чылгычы ОНДАР: «В. ПУТИННИН АЙЫТКАЛЫ – ПРОГРАММА»

Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралына Россия Федерациязынын Президентизи В. В. Путин Айыткалынын сөзүглелин бо чылдын май 16-га Кремльдин Мрамор залына номчуп таныштырган. РФ-тин Федерация Чөвүлелинин кежигүннери, Күрүне Думазынын депутаттары, РФ-тин субъектилеринин удуртукчулары, Федералдыг сайыттар, массалыг информация чепсектеринин төлөөкчилери ништинибиле мун хире кижиле орта олурушкан. Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тывадан Күрүне Думазынын депутаты Ч. Ч.-Д. Ондар база киришкен. Чылгычы Ондарган бистин корреспондентивис Айыткалга хамаарышкан элээн каш айтырыгларны салган.

— Айыткал дээрге директивтиг документ, ында күрүнеиниң баштыгы чуртта байдалга үнелелди берип, иштики болгаш даштыкы политика талазы-биле моон сонгааргы сорулгаларны тодарадып турар. Ук Айыткалды канчаар үнелеп турар силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Бо документини азы Айыткалды федералдыг төптүн моон сонгаар чорудар ажил-чорудулгазынын программасы кылдыр үнелээр мен. Президент үш чыл иштинде кылып келген ажилынын чүгле отчедун берип, чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказынын анализин кылып турар эвес, хамыктыг мурунда Күрүне Думазы-биле үш чыл дургузунда сырый харылзаалыг ажилдаанын ында чугаалап турар. Ону үнелеп көөр апар. Ынчангаш «Чаңгыс демниг Россиянын» депутаттары Президентиниң ажил-чорудулгазынын угланышкынын бир эпсеткилдиг деткип турар бис.

Айыткалда чаа идеяны Президент идиң үндүрген, ону политиктиг тайылбырлакчылар революсчу чорук деп санап турарлар. Ол чүл дээрге ам болур Күрүне Думазынын сонгулдаларынын түңнелинде парламентте хөй үнү алган партия Россия Федерациязынын Чазак хевирлеп тургузары-дыр. Мону күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарынын бир демниг чогумчалыг ажилдаарына чугула чүүл кылдыр ол санап турар. Моон-биле политиктиг партияларнын хары-салгазын бедиткен.

Оон аңгыда күрүне аппаратынын ажил-чорудулгазы үрөтүңнели эвээш болуп турарын

барымдаалааш, ажилдакчыларнын санын кызырар, олардан салдынган сорулгаларны шийтпирлээр херекке негелделерни күштелдирерин чугула айтырыг деп санаан.

Сөөлгү үш чылдың түңнелин үндүрүп, ону кончуг ханы анализтеп көргөн. Россиянын экономикаг күчүзүн хөгжүдери, чурттакчы чонун амыдыралын экижидери кол чүүл болур. Мону шийтпирлээр дээш тодаргай ажилдарны чоруткан. Сөөлгү үш чылда Россиянын иштики ниити продукциязы 20 хуу көвүдээн. Чурттакчы чонун боттуг орулгаларынын өзүлдеси 32 хуу болган. Чаш уругларнын төрүтүнери көвүдээн, ажил чоктарнын саны кызырылган.

Президент Айыткалынга чедишкенин эвээшти, ажил-иште, амыдыралда четпестер дугайында хөйну чугаалаан. Бистин экономикастың таваа элээн быжыккан-даа болза, ол ам-даа турум эвес болгаш кош-как дээрзин айыткан. Экономика адырларынын хөй кези чижилгени угбайн турар. Россиянын чурттакчы чонунун 36 миллиону амыдырап-чурттаарынын адаккы хемчээлинден кудуку деңгелде чурттап турар. Яды-түрөңги чорук болгаш кижилерин өлүп хораарынын өскени чурттуң турум болурунга берге байдалды таварыштырып келгенин Президент айыткан.

— Президент Күрүне Думазы-биле сырый харылзаалыг ажилдап турарын демдеглээн болгай Силер. Ол кандыг түңнелдерни бергенил?

— Күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарынын аразында сырый харылзаа, кады ажилдажылга чурттуң

амыдыралыга кончуг улуг рольду ойнаары кымга-даа билдингир болгай. Ооң ачызында политиктиг чедишкенин эвээш эвес болган. Ылаңгыя чурттуң бүдүн-бүрүн болгаш турум чорук камгалаттынган, республикаларнын конституциялары Россиянын Конституциязынга дүүштүр кылдынган. Чуртта суд, пенсия, чуртталга-коммунал ажил-агы, үндүрүг, шериг реформалары чоруп турар. Дыка хөй чугула хоойлуларны хүлээп алган. Оларга Күш-ажыл, Хамааты чорудулга, Кеземче чорудулга болгаш өске-даа хоойлулар хамааржыр.

Сонгулда системазын сайзыраңгайжыткан. Чуртка сайзыраңгай долу үнелиг хамааты ниитилелди тургузарынын таарымчалыг байдалы бар болу берген. Бо бүгү кады ажилдажылганын ачызында боттанган.

— В.В.Путин Айыткалында кол кандыг сорулгаларны салып турары, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Бо чугула документиде Владимир Владимирович чурттуң амыдыралыга кончуг улуг уjur-дузалыг кол үш сорулгалы салып турар. Бирээде, яды-түрөңги чорукту ажып эртери, ийиде, чурттуң иштики ниити продукциязын ийи катап көвүдедири, үште, армияны реформалаары болур. 2010 чылга чедир ниитилел ындыг түңнелдерни чедип алып долу аргалары болгаш курлавырлары барын

Президент айыткан. Бо сорулгаларны күүседиринче чурт кирипкен.

— 2003 чылдың май айда Күрүне Думазынын ажилынын дугайында чугаалап берип көрүңерем.

— Майда байырлар хөй болганы-биле ажилдаар хүннер колдуунда ийи катап кызырылган, ындыг-даа болза Күрүне Думазы хуралдарына чурттуң социал-экономиктиг байдалдарын экижидеринче угланган чугула хоойлуларны хүлээп алган, хоойлулар төлөвилелдерин чугаалажып көргөн. Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россиянын» депутаттарынын туруштуг чоруткан ажилынын ачызында бюджет адырынын ажилдакчыларынын шалынын өстүрер айтырыг шийтпирлеттинген. 2003 чылдың октябрьдан эгелеп шалыны өстүрерин Чазак планнап турар. Бюджет ажилдакчыларынын шалыны 33 хуу эзер. 2004 чылдың январь 1-ден чаа шалынын индексациязын чорудар.

«Тараачын (фермер) ажил-агы дугайында», «Көдээ ажил-агы кооперациязын дугайында» хоойлуларны хүлээп алган. Агроулетпүр комплекзин күрүнеден деткирин уламчылаары көрдүнгөн. Чечен Республикага тайбың амыдыралды моон сонгаар чорударына таарымчалыг байдалды тургузарынын немелде хемчеглерин алган, аңаа хамаарыштыр РФ-тин

Президентизиниң киригени доктаалынын төлөвилелин хүлээп алган. Бюджет адырынын ажилдакчыларынын шалынын өстүреринге, ону канчаар шийтпирлээринге, амыдыралга боттандырырынга хамаарышкан чугаа Күрүне Думазына шынгы болган. Орта тайылбырыны аңгы бээри чогумчалыг деп бодап олуру мен.

— Пенсионерлерниң эргелерин канчаар камгалаар ирги, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Пенсионерлер дээрге чурттуң хамаатыларынын социал талазы-биле эң-не камгалаттынмаан кижилери ол-ла болгай. Эмнерин, барааннарын, чылыг, чырыктын болгаш чуртталга-коммунал ажил-агынын өске-даа ачы-дуза чедирилгенин өртеп-үнезиниң өзүп турары оларнын амыдыралына берге болуп турар. Ооң-биле чергелештир олар чурттуң политиктиг амыдыралында, ылаңгыя сонгулдаларга колдуунда чүс хуу кирип турарлар. Ынчангаш пенсионерлерниң пенсиязын өстүрер хемчегже Күрүне Думазынын кичээнгеин салып келген. «Россия Федерациязында күрүне пенсиязынын дугайында» Федералдыг хоойлуга өскөрүлгөлөр болгаш немелделер кирир дугайында» хоойлу төлөвилелин 2003 чылдың май 15-те Күрүне Думазына чугаалашкы, хүлээп албаан. Ындыг-даа болза РФ-тин Президентизи болгаш Чазак пенсияны улгаттырырыне азы индексастаарыне доктаамал сагышты салып турар, моон сонгаар-даа салыр. Ол ышкаш улуг назылыг кижилерге эмчи дузазын чедирерин экижидер хемчеглерин ап турар. Оон ыңай борта ие-чашты камгалаарыне улуг сагышты салып турарын немеп каар бодай-дыр мен. Бо чылдың май 14-те олче угланган Федералдыг хоойлуну Күрүне Думазы хүлээп алган. Уруглар пособиелерин чогуур үезинде төлээр хемчеглер алдынып турар.

— Бистин айтырыглары-выска допчу, тодаргай харыларны бергениңер дээш четтирдивис.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Төлөөкчилерниң тус чер хуралында ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯ

Тере-Хөл кожуунун Төлөөкчилерниң тус чер хуралынын организастыг сессиязы Кунгуртук суурга болуп эрткен. Аңаа хуралдың даргазын, оон оралакчы даргазын болгаш секретарын сонгуур дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Чажыт бадылаашкынын түңнелинде Төлөөкчилер хуралынын даргазына Людмила Ивановна Шижээ, секретарына Нина Максимовна Хуужаан сонгуткан. Хурал даргазынын оралакчызына Кызыл-оол Николаевич Сержи сонгуткан.

Бистин корр.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

ТР-ниң Өөредилге яамызынын учет-аналитика төвүнүн медээзин езугаар алырга, бо чайын организастыг дыштанылга республикада бүгү школачыларын 53,4 хуу азы 36614 уруг дыштаныр. Кадыкшыдылга кампаниязын организастаарына барык 49 млн. рубльди чарыгдар.

Организастыг чайгы дыштанылганын күрүне системазынга хамааржыр лагерлерниң реестрин бадылаан, паспорттарын кылган. Инновация төлөвилелдери, тематиктиг болгаш автор программалары-биле ажилдаар лагерлерге эрткен жылдаа-зындан 4314 хөй уруг дыштаныр, санаторкурорт албан черлеринче 720 уругну чорудар, каникул үезинде 2650 назы четпээн уругларны ажилга хаара тудар.

ПЛАН ЕЗУГААР

Бо чылдың сентябрьда Тыванын күрүне бооп догуннаарына төөгүлүг рольду ойнаан, республиканын баштайгы хоорайларынын санынга кирген Чадаана хоорай 130 чылын демдеглээр.

Шору «назылаан-даа» болза, Чадаана аныяктар хоорайы апарган. Ооң 9,5 муң чурттакчыларындан школа назыны четпээннери болгаш 30 хар чедир аныяктарны санавакка, 2,5 муң уруг өөренип турар.

Мырынай чоокта чаа хоорай болгаш кожуун чагыргаларынын составтарын чаарткан, милиция болгаш прокуратура удуртукчуларын солаан. Ында аныяк, перспективтиг, сагыш човангыр удуртукчуларны кириген. Хоорайда 9 бүдүрүлгеден «Северянка» хереглекчилер ниитилели эки ажилдаан, ооң эрткен чылгы саарылгазы 26,5 млн. рубль болган.

БАЙЫРЛАЛГА БЕЛЕТКЕЛ

Алдан-маадырларнын тура халышкынынын 120 чыл оюнга уткуштур Тыванын Ном үндүрер чери Виктор Көк-оолдуң «Самбажык», Эдуард Мижиттин «Кара-Дагнын казыргызы» деп чогаалдарын парлап үндүреринге белеткенип турар. А Чогаалчылар эвилели Юрий Аранчынын алдан-маадырларнын тура халышкынынга тураскааткан эдилгелиг ийги номуң парладырын планнаан.

«Ак-көк Сүт-Хөл» деп ырлар чыныдызынын нотазын Мерген Нурсат чуруп белеткеп турар. Сүт-Хөл оруунун аксында үзүкте Ортун Сарыгларнын чогаатканы кожуун демдээн чаартыры көрдүнгөн.

Тайгана ОЧУР.

Чоокта чаа «Базовый элемент» компанияның директорлар чөвүлелинің даргазы О.Дерипас чурттун мурнунда тургустунуп келген кол айтырыглар талазы-биле илеткел кылган. Ооң бодалы-биле алырга, чурттун мурнунда эң-не кол айтырыг — ядамык чорук-биле демисел дээни кончуг чөптүг. Бо хүнде Россияда эң-не чидии-биле тургустунуп келген айтырыг бодур. Мооң мурнунда Күрүне Думазынга сонгудуп турган депутаттарывыс-даа, чурттун өске-даа дээди органнарынга депшидип турган дээргилерниң программаны ажып көөр болзувусса, чединмес чорук-биле канчаар демисежирин, оон кандыг арга-биле үнүп болур дээрзин тодаргайлап айытпаан боор. Экономиктиг реформа, оон өске орук деп шуугаар боордан башка, тодаргай ажил чоруттунмаан.

Яды кижилер бистин чурт-тувуста хөлүн эрттир көвүдээн. Тускай эртемниглерниң чугаалап турары-биле алырга, Россияның чурттакчыларының дөрттүн бир кезии, амыдырап-чурттаарының адаккы деңгелиниң адаанда (60 доллар), а бир чамдыктар үштүн бир кезии деп-даа турар-ла. Сөөлгү медээлерден алгаш көөрге, ниити чурттакчыларның 10 хуузу 20 доллар-биле чурттап, шуут-ла яды-түрөңги чорукка келген болуп турар. Чурттакчы чоннун бо кезээден кем-херек үүлдиглери, аарып-аржыыр чоруктар көвүдөп, хамааты тургузуглуг ниитилелди хевирлээринге таарымча чок уржуктарны таварыштырып турары көвүдээн.

Бай болгаш яды кижилерниң амыдыралга туружу болгаш сонуургалы, күзели ийи аңгы болур. ССРЭ турар үеде ядамык кижилер деп чугаа турбаанын сактыр бис. Ынчалза-даа чединмес өг-бүлелер турганы шын-на, ол үеде кижилерниң боттарындан хамааржып турган. Ажыл чок чорук турбаанын кижилер бөрүзү билер. Социализмден капитализмче шилчиир дээш делегей төөгүзүңге база бир чаа арынны ажыткан бис. Рынок экономиказынче Россия шилчээш, 5-6 чыл четпээнде безин делегей чергелиг байлар тыптып келген. Ынчангаш сайзырангай капиталисттик күрүнелер ону безин кайгап турар. Бөдүүн ажылчын кижилерниң күш-ажылы-биле тургузуп каан бүдүрүлгелерни ийи-чаңгыс кижилер хуужудуп аппараттар, оларның боттарынга удур монополия тургузуп эгелээрге, хомуданчыг болбайн канчаар. Делегейниң эң бай күрүнелеринде яды кижилер биле бай кижилерниң аразында ылгал 1:5 турда, бисте 1:12 чеде бергени база кайгамчык. Америкада ажыл чок кижиниң пособиеси 1 муң доллар, бистин акшаысче шилчидерге, 30 муң хире рубль. Ол Россияда улуг эргелиг дүжүметтин шалыңына деннежип турар.

Ядамык чорук-биле канчаар демисешсе экил, ол талазы-биле чүнү кылза экил деп, айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Политологтар ийи чүүлдү сүмелеп кирип турарлар. Бирээде, ядамык кижилерниң амыдыралының деңгелин күрүнениң курлавыры-биле бедидерин көрүп турар. Бир эвес күрүнениң чарыгдалын улгаттырар дээр болза, ынчан үндүрүлгелерни

улгаттырар апаар. Ол катап-ла чурттун хөгжүлдезинге доктаашкынны болдураары чугаажок. Ийи дугаарында, күрүнеден эвээш-даа болза, социал дузаны чедирер, а артканын боттары ажылдап алып сорулганы салыр. Чурттакчы чоннун эң берге кезээ — инвалидтерге, пенсионерлерге күрүне дузалаар, а

арткан кижилерге таарымчалыг байдалды тургузар: экономиканың өзүлдезинге деткимче, чаа ажылчын олуттарны немей тургузары, биче болгаш ортумак бизнести сайзырадыр дээш хемчеглерни алып апаар.

Бо талазы-биле улуг ажылды күрүне болгаш күрүне аппарата чорудар уjurлуг. Борта улуг шаптараазынны ону тургузар уjurлуг күрүне аппаратаының ажылдакчылары таварыштырып турар. Чүге дээрге сөөлгү чылдарда билдингенинден алырга, күрүне аппаратаының ажылдакчылары хуу бизнес-биле ажылдап турар апарган. Хоойлуда айытканы болза күрүне албанының ажылдакчызы хуу бизнес-биле холбашпас уjurлуг. Ынчап кээрге күрүне аппаратаында ажылдап турар дүжүметтер акшаны рынок болгаш күрүнеден албышаан, боттарының карманнарын долдуруп, улуг капиталды тургузуп эгелээш. Борта ийи улуг айтырыг тургустунуп кээр, бир талазында, чединмес чорук-биле, ийи талазында, күрүне дүжүметтериниң хөреңгизи-биле демисежири. Бистин Тывада безин хуу садыглыг күрүне ажылдакчылары бары чажыт эвес болгай, ол дугайында бижи-даа турар.

Яды-түрөңги чорук-биле демисежирде, бир дугаарында, чурттакчы чоннун орулгазын көвүдедири, ийи дугаарында, чайгаар бүткен монополияларның өртектер өзүлдезин доктаадыры чугула апарган. Борта чылыг, чырык болгаш коммунал ачы-дузанының өртектери дортла хамааржы бээр. Чурттакчы чоннун орулгазын көвүдедир дээр болза, ону экономиканың өзүлдези чокка чедип алдынас. Бо талазы-биле үндүрүлгелерни чийгедири, акша-чээли политиказын эде көөрү болгаш акшаның үне чокталышыкы-

нынга шыңгы контролду тургузар апаар. Бир эвес немээн өртекке үндүрүлгелерни 20 хуудан 15 хууга чедир чийгедиптер болза, чурттун иштики рыногунда ажылдап турар бүдүрүлгелерге дыка таарымчалыг болу бээр. Чангыс аай социал үндүрүгнү 5-7 хууга бадырыптар болза, биче болгаш ортумак бизнести бүдүрүлгелеринге улуг деткимче болур, шалың телевинге ажык байдалды тургузар.

Бүдүрүлгедө ажылдап чоруур кандыг-даа деңгелди удуртукчузу-биле чугаалажып кээрге, орулгалар үндүрүүн чийгедиптер болза, бүдүрүлгениң ажылдаарына таарымчалыг байдал тургустунуп кээр дээр. Үндүрүлгелер чыылдазының политиказын Россия он ажыг чылдар иштинде чурттап келген хирезинде, бүдүрүлгелерниң болгаш сайгарлыкчыларның негелдезинге дүжүп турар үндүрүп политиказын тургузуп чадап каан. Чурттун экономиктиг

амгы Россияның яды кижилеридир, оларның үштүн бир кезии шуут-ла ядамык амыдыралда келген, оларда безин өңүг телевизор, чымчак мебель чок. Кижилерниң амыдыралының деңгелинде ол хире улуг ылгал турза-даа, бай болгаш ядыларның аразында чидиг удур туржуушкун турбайн турар. Бир эвес чурттаары моон-даа ыңай бергедей бээр болза, олар ажыл соксадырын бодавайн, акша ажылдап алырының өске аргазын дилеп тыварын бодап турар.

Кончуг нарын айтырыг пенсия реформазында чоруп турар. Дайын үезинде күш-ажыл чорудулгазын эгелээш пенсионерлерниң пенсиязы 1000-1200 (Россия деңгелинде) рубль, чурттаарының адаккы хемчээлинден оранчок куду. Хоочуннарының чангыс-ла ап турар орулгазы ол. Оларның Ада-чурт дээш эрткен оруун бодап кээр болзувусса, кайи хире берге деп бодаар силер. Тилелге хүнүңге

хавыязы дээш берип турган болза, өске херек. Социалисттик ниитилелге чурттап чорувуста пенсия талазы-биле мындыг улуг ылгал турбаан.

Социализм үезинде ядамык кижилер турбаан, яды кижилер турган. Ажыл чок чорук турбаан, а ажыл чок кижилер турган. Ол чалгаа, арагачы кижилер-дир. Партия ол деңгелди кижилери-биле ажылдап турган болдуру ийи. Партия ажылдакчылары эрге-дужаалды холга тудуп алгаш, хөй акша ап турган дээр болза, ол шынга дүүшпес. 1972 чылда Ак-Довурак — Тээли аразында бедик вольтулуг электр шугуму кылып тургаш, Хөндөлөң аксынга чоруп олурувуста, бир хүн кара «Волга» халып келген. Оон дүжүп келген дарга-биле чугаалажып кээривиске, обком секретары Попов деп дарга болган. Ажылчыннар-биле чугаалажып тургаш, оларның ап турар шалыңын сонуургай берди, ортумаа 500, чамдыкта 600-даа чеде бээр деп чугааладым.

РФ-тиң Президентизиниң Айыткалынын номчааш...

ЫЛГАЛ ЧЕР БИЛЕ ДЭЭР ЫШКАШ

хөгжүлдезинге бир шаптыктап турар айтырыг мында тургустунуп келген. Иштики херектер органнарының берип турар медээзин езугаар алырга, туда акшаның 40 хуузу «хөлегелиг экономикада» чоруп турар, оон 20 хуузу үндүрүлгелерде деп турар. Байдал мындыг турда, Россияның экономиказынга салдарлыг болбайн канчаар.

Бо чүүлүмге мындыг чижекти кирип көрейн. РФ-тиң Эртемнер академиязының социал шинчилел институтунун ажылдакчылары «Амгы Россияда байлар болгаш ядамыктар» деп темага ниити Россияга социал шинчилел ажылдарын чоруткан. Шинчилел ажылдарын Россияның шупту девискээрлеринге чоруткан, ынчап кээрге Россияның ниити чурттакчыларының 5 хуузун байлар деп санап болур» — деп, түңнелди институттун директору М.Горшков үндүргөн. Кандыг кижилерни бай кижилерге хамаарыштырганыл дээрге, Россияның девискээрлеринге бир айда 1000 долларны, Санкт-Петербургка — 1200 долларны, Москвага — 1500 долларны ажылдап ап турар девискээрлерге 100 муң доллар өртектиг бажыңгы, Москвага, Санкт-Петербургка 150 муң доллар өртектиг 250 дөрбелчин метр шөлдүг болгаш ону сөөлгү 5 чылда садып алган кижилерни кириген. Ол кижилерниң ниити саны 7 млн. чедип турар.

Ядамык кижилерге багай чемненип турар болгаш идик-хевинге чединмес, чурттаар чери чок азы кижилер бүрүзүңге 10 дөрбелчин метр чуртталга шөлү чедишпес, телевинге эмчи болгаш өөредилге ачы-дузанын ажыглап шыдавас кижилерни хамаарыштырып турар. Ындыг кижилер Россияның ниити чурттакчыларының 23,4 хуузу — 34 млн. кижилер-дир. Олар дээрге

уткуштур материалдар белеткеп чоруп турумда, меңээ бир дайын киржикчизи мынча дээн болгай: «Дайынның бүгү чылдарында дайылдашкыш, Тывадан Берлин четкен мен, бирги бөлүктүн инвалиди, дайын киржикчизи кижиниң мээң пенсиям 2 муң ажыг рубль, тайбың үеде кудумчу хулиганнары-биле «хүрежип» чораан полковник (милиция ажылдакчызы) 50 харлыгында пенсиялап үнерге, 10 муң рубль ажыг пенсияны ап турар, ону чөптүг деп бодаар сен бе?» деп менден айтырган. Борто номчукчу боду-ла харыялаптар боор.

Чоокта чаа ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды В.С.Очур-оол интервью берип оргаш, ажыл телевинде чөптүг эвес чүүлдерни тодаргай деңгелгелерге дүүштүр чугаалады. Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының бир айда ортумак ажыл төлевири 900 рубль, «Тыва даг-дүгү» комбинатында ажылчыннарының ортумак шалыңы 1200 рубль, а банкыда акша санап олурар банкирлерниң айда ортумак шалыңы 13 муң рубль. Мону кандыг социал чөптүг чорук дээр боор. Эң эвээш акшаны пенсионерлер ап турар, хөй шалыңныг кижилерге Пенсия фондузунун ажылдакчылары хамааржып турары шуут кайгамчык. Ийи-чаңгыс чижектерни кирирге мындыг-дыр.

Күрүне албан-хаакчылары деп хүндүткелдиг дүжүметтерге хөлүн эрттир хөй чийгелделер көрдүнүп турар. Оларның ап турар шалыңы билдингир-ле болгай. Күрүне пенсиязы деп пенсия тургузуп каанынга чөпшээрешпес мен. Оларның пенсиязы кымнындан-даа хөй, а херек кырында олар үндүрүп төлеп турар бүдүрүлгелерге ажылдап турган эвес. Бир эвес ат-алдары, күрүне мурнунга ачы-

«Мээң шалыңымдан хөйну ажылдап ап турар улус-тур силер, эки ажылдаңар» дээш чорупкан. Ол үеде обком секретары кайи хире шалың ап турган чүве, сонуургап артып калган бис. Бөгүн ажылчын кижилер күрүне албан-хаакчызындан хөй акша ажылдап ап турар дээр болза, кым-даа бүзүрөс боор. Кезээде бүдүрүлгелер кезип, оларның-биле чугаалажып чоруур болгаш билер мен.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин бо чылдың май 16-да Кремльге кылган Айыткалында бир-ле дугаар ядамык-түрөңги чорук чурттун турум чорунга айыылды тургузуп турар деп демдеглээш болгай. Чуртта 36 млн. россиянар амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинден куду деңгелде турар деп айыткан. Бир эвес мээң бо материалымны оваарымчалыг номчуур болза, яды-түрөңги кижилерниң санын үш чижекке дүүштүр, үш аңгы сан кирип турар. Хамаар уjur бо саннарда эвес, ол дээш Президент тускай эртемниглер, кижилер дээш сагыш човап, чүнү кылза экил деп сорулганы салып эгелээни.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитетиниң бо чылдың январь-апрель айларда берген медээзин езугаар алырга, республикада ажыл чок кижилерниң саны 14,4 муң деп турар. Ону бүртүктеткенген ажыл чок чорук деп көөр болбааже, херек кырында ук сан-түн оон оранчокта хөй. Яды-түрөңги чорук-биле демисешпес болзувусса, республикага турум байдалды тургузары кончуг берге. Бо дээрге эң чидиг социал айтырыгдыр. Маңаа хамаарыштыр тодаргай программаны ажылдап кылыры тоң чугула апарган.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың июнь 6-да болуп эрткен ээлчег чок сессиязынга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың

ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг депутаттар!

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алганындан бээр ийи чыл эрти. Амгы үеде ооң чүүлдериниң идепкейлиг күүселдези чоруп турар. Республиканың Баштыңын сонгаан. Чаа Чазакты хевирлеп тургускан. Ийи палаталыг Парламентиниң – Улуг Хуралдың депутаттары, Улуг-Хем кожуундан аңгыда, бүгү кожууннарда тус чер бот-башкарылганының эрге-чагырга органнары сонгутурган.

Саналга палатазы хевирлетинип турар. Чаргы чарар судьялар институтунун кадрлар-биле четчелээшкени, материал-техниктиг баазаның быжыглаашкыны чоруп турар. Тыва Республиканың Конституция судунун кежигүннерин томуйлаары-биле Төлээлекчилер палатазынга кандидаттарларны чоокку үеде кирир.

Россия Федерациязының Президентизиниң Федералдыг Хуралга Айыткалында, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Улуг Хуралга Айыткалында тодараттыңан кол-кол политиктиг болгаш социал-экономиктиг сорулгаларның күүселдези чоруп турар.

Нийтиелге политиктиг турум чорукту болгаш эл-чептү чедип алганындан, эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңгелдериниң хөделиишкннерин аайлап таарыштырганындан эки түннелдерни чедип алыры хандыртынар дээрзин анализ көргүзүп турар. Политиктиг шуугаашкыннар, ажил соксадыышкыннары болгаш митингилер эвээжеп бар чыдар.

Эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңгелдериниң аразында республиканы хөгжүдериниң бирги ээлчеглиг сорулгаларының чаңгыс аай билиишкни бар. Реформаларның боттаныышкынында чамдык чидиг айтырылганың талазы-биле дебаттарны массалыг информация чепсектеринде чорудуп турар. Ындыг болур-даа ужурлуг. Ол дээрге тоталтарлыг системадан бистин хоорулганы-выстың, шиитпир хүлээп алыышкынында хөй хевирлерниң барының демдээ-дир. Ол дээрге демократияның хөгжүл-

дезиниң, сөстүн хостуунун, депутаттарның, Чазактың, политиктиг партияларның болгаш массалыг организацияларның кежигүннериниң санал-оналын өөренип көрүп турарының херечилели-дир. Канчап-даа кээрге, бистер дөгеревис чаңгыс түннел дээш кады ажилдаар ужурлуг бис.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок сессиязының хүн айтырыгына — Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «о» кезээнде чүүлдерниң күүселдезинге: Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларының болгаш саң-хөө сайыдының албан-дужаалдарына депутаттарның чөпшээрел бээринге доктааксаар бодай-дыр мен. Бо айтырыг белең эвес айтырыг. Ол боду төөгүлүг. Ооң алыс утказынга хамаарыштыр чурттуң Конституциязының, бистин Конституциявыстың болгаш делегей практиказының принципалдыг чүүлдерин сагындырар бодай-дыр мен.

Бирээде. Демократчы күрүнениң кол шынарларының бирээзи болза эрге-чагырганың күүсекчи, хоойлужудулга болгаш суд адырларында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаары болур. Чурттуң болгаш республиканың Конституциязында адыр бүрүзүнге тодаргай эргелерни болгаш бүрүн эргелерни берген. Олар чүнүн-даа мурнунда чоннуң мурнунга харысалгалыг болгаш чоннуң контролюнда турарлар. Бис чаңгыс политиктиг күштүң чагырга-тергииделинден хоорлуп чоруткан бис, маңаа эрге-чагырганың адырларының аразынга деңзигүүрлүг байдал, оларның эрге-ажыктарының үнелели турар ужурлуг.

Күрүне эрге-чагырганың чаңгыс аай болур чоруунун конститушчу принципниң негеп турары-биле алырга, Россия Федерациязының субъектилерни күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганың удур-дедир харылзаа-хамаарылгаларына кол нуруузунда федералдыг схеманы ажыглазын деп турар. Бир-тээ күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга

органнары күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системаны тургузуп турар чүве болганда, Россия Федерациязының Конституция судунун 1996 чылдың январь 18-те № 2-П Доктаалына дүүштүр субъектилерниң Уставына азы Конституциязынга «күүсекчи эрге-чагырганы төлээлекчи органнарга чагырткан турар байдалдыг нормаларны» быжыглаарын болдурбас.

Бир кезек үеде республиканың чаа Конституциязының ажылдап кылыкчылары бүгү чоннуң сонгуп алганы республиканың Баштыңы бодунун оралакчыларының кандидаттарларын парламент-биле чөпшээрелде чокка томуйлаарының хевирин сайгарып чугаалажып турганнар. Россияның Конституциязын езугаар чурттуң сонгутурган Президентизи оралакчы премьерлерни болгаш сайттарны томуйлап тура, оларның кандидатураларына чөпшээрелди Федералдыг Хуралдан айтырбайн турар. Делегей практикасында база бо хевирни ажыглап турар.

Ындыг-даа болза республиканың парламентарийлеринге күүсекчи эрге-чагырга органнарына салдар чедирер механизм турзун дээш конституция комиссиязы еске хевирни шилип алган. Ону хүлээп ап тура, комиссия томуйлаттырган оралакчылар болгаш сайттар-биле Чазактың Даргазы – республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи ажилдаар деп **депутаттарның харысалгазына болгаш билиишкнниг чоруунга** ооргаланып турган. Бүгүлү чүүлдер дээш ол харыы тудар болганда, кым-биле ажилдаары аңаа көскү.

Ийде. Эрге-чагырганың күүсекчи органының хевирлеп тургузуушкунунга хоойлу бодардыкчызының киржилгеизи аңаа күүсекчи эрге-чагыргага салдар чедирер органы берип турар тыртылышкыннар болгаш деңзигүүрлер системаның элементилериниң бирээзи болур. Моон-биле холбаштыр бистин конституциявыс чурттуң конституция тургузуунун үндезиннеринге удурланышпайн турар.

Ооң-биле чергелештир Россия Федерациязының Конституция судунун 1996 чылдың январь 18-те № 3-П Доктаалына дүүштүр «**ук арга-шинектиң канчаар тодараттынары база чугула**». Чазак Даргазының оралакчыларының болгаш ийи сайттың албан-дужаалдарына томуйлаашкыннарга **чөпшээрел бээриниң конституция хоойлузун дугайында конституция хоойлузун** депутаттар хүлээп алыр боор деп манап турган бис. Ынчалза-даа бир чыл эрткен, ол ам-даа хүлээп алдырмаан.

Республика Баштыңының эрткен чылдың декабрьда бодунун оралакчыларын болгаш ийи сайтты томуйлаарына депутаттардан чөпшээрел алыр дээн оралдажышкыны буурап калган. Сес кандидатураның алдызы

билдинмес чылдагааннар-биле чөпшээрел албайн барган. Бо чылдагаанның ужуң Чазак Даргазының бирги оралакчыларының бирээзи еске ажылче шилчээн, бирээзи халашкан. Бөгүн силерниң сайгарылгандарже алды кандидатураны дагын катап кирип тур мен.

Шиитпир хүлээп ап тура, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазына салдар чедирериниң быразы силерде барын утпазын силерден, хүндүлүг депутаттар, дилээр-дир мен. Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнге дүүштүр Чазак чылдың-на Парламентиге Тыва Республиканың бюджетиниң дугайында хоойлуунун күүселдезиниң дугайында болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдө программаларының күүселдезиниң отчетудун кирип турар. Бо документилерни сайгарып тура **депутаттар Чазак Даргазының ол-бо куратор оралакчызының ажылын үнелеп көөрү** чугаажок. Оларның ажыл-чорудулгазынга боттук үнелелди бергенде, республиканың Баштыңы депутаттарның санал-оналдарын болгаш сүмелерин өөренип көөр болбайн аан.

Бо айтырыгының хоойлужудулга баазаның эглип кээп тура, мындыг чүүлдү айтыксадым: шиитпир хүлээп ап тура, силер Россия Федерациязының Конституция судунун үстүнде айтыттыңан доктаалдарындан аңгыда, «Россия Федерациязының күрүне албанының үндезиннериниң дугайында» Федералдыг Хоойлуунун, «Күрүне албанының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун чүүлдерин удуртулга болдурар ужурлуг силер.

Бо бедик күрүне албан-дужаалдарына томуйлап тура, чүнүн-даа мурнунда дараазында принципалдыг негелделерни өөренип көөрү эргежок чугула:

— россияжи хамааты эрге-байдалының бары болгаш даштыкы хамааты эрге-байдалының чогу;

— оларның шииттирип чораан-чорбааны болгаш чоок дөргүл-төрелдериниң кеземче харысалгазына онаажып чораан-чорбааны;

— чогуур профессионал эртем-билигиниң бары;

— күрүне албан-дужаалының эрге-байдалына дүгжүп турары.

Бөгүн Хоойлужудулга палатазынга сайгарып көөрү-биле кирип турар бүгү кандидатуралар россияжи хамааты эрге-байдалдыг, негелделерге дүгжүп турар эрге-байдалдыг, эрге-хоойлу органнарына хыналдаларны эрткен. Мен бодап көөрүмге, оларны томуйлаарына ойталаарының барымдаалары силерге турбас болгу дег.

Бо хүннерде палатаның комитеттериниң калбак хуралдарына кандидатураларның баш удур сайгарылгазын чоруткан. Кандидатура бүрүзүнге комитеттер мындыг шиитпирни хүлээп алган: **детюир, оларны томуйлаарына чөпшээрелди бээрин Хоойлужудулга палатазынга сүмелээр.** Хүндүлүг депутаттар, дет-

кимченер дээш өөрүп четтирип тур мен.

Сайгарылганың түннелдерин, бодавже, комитеттерге болган хуралдарның протоколдарында көргүскен-не турган боор. Шак ынчалдыр:

— **Р. С. Баян** июнь 3-те бюджет, саң-хөө, үндүрүг болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитеттин деткимчезин 9 депутат: комитеттин даргазы В.Х. Иргит, депутаттар Р.С. Монгуш, В.Б. Ооржак, З.Н. Сат, Б.К. Күдерек, О.Х. Ондар, А.В. Даржаа, В.А. Молин болгаш Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн турда алган.

— **А.В. Брокерт, Ш.В. Кара-оол, А.Б. Свинцов** май 30-де экономика комитетиниң деткимчезин 5 кежигүн: комитет даргазы Б.К. Балчий-оол, депутаттар Х.Д. Монгуш, В.А. Молин болгаш Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы В.Г. Вальков турда алган.

А.Т. Конгар июнь 3-те эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказының талазы-биле база кадык камгалал, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитеттериниң каттышкан хуралына деткимчени 7 депутат: комитеттер даргалары Т.Б. Куулар болгаш Б.К. Күдерек, депутаттар Д.Д. Монгуш, З.Н. Сат, А.В. Даржаа, В.М. Бартына-Сады болгаш Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Б.К. Балчий-оол турда алган.

С.В. Никонов июнь 3-те экономика талазы-биле база бюджет, саң-хөө, үндүрүг болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитеттериниң каттышкан хуралына деткимчени 9 кижиге: комитеттер даргалары В.Х. Иргит болгаш Б.К. Балчий-оол, депутаттар Р.С. Монгуш, В.Б. Ооржак, З.Н. Сат, Б.К. Күдерек, О.Х. Ондар, А.В. Даржаа, В.А. Молин олар турда алган.

Оон аңгыда **Р.С. Баян, А.В. Брокерт, Ш.В. Кара-оол, А.Т. Конгар болгаш А.Б. Свинцов** июнь 4-те хоойлужудулга болгаш конститушчу эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитеттин хуралына 4 кижиге: комитеттин даргазы В.Б. Монгуш, депутаттар Р.С. Монгуш, В.Б. Ооржак, А.П. Дамба-Хуурак турда деткимчени алган. Чөпшээрел бээриниң дугайында айтырыгны ажык бадылаашкын-биле шиитпирлээрин палатаның депутаттарына саналдаар деп шиитпирни комитет үндүрген.

Эрткен чылдың декабрьда бо күрүне албан-дужаалдарына кандидатураларны сайгарып турда, шак бо ышкаш мындыг чергелиг чүүлдүн болганын сагындырыксап тур мен: **адырлар аайы-биле комитеттерниң хуралдарына оларның дөгереви деткимчени болгаш чүүлдүгүнүшкүнү алган, пленарлыг хуралга чаңгыс-даа депутат чөпшээрел бээринге**

(Уланчызы 5-ки арында).

чүү дээш ойталаанын тайыл-бырлаан чүүлдү чугаалаваан. Ындыг болзажок чажыт бадылаашкынның түннелдери-биле ынчан силер кириген сес кандидатурадан Чазак Даргазының чүгле ийи оралакчызын томуйлаарыңа чөпшээрелди берген болгай силер. Бир эвес бөгүн база ындыг чүүл катап-таттынар чүве болза, ол бүгүнү ээлчеглиг демарш, бирги ээлчегде, палатаның удуртукчуларының талазындан деп көөр ужурга таваржыр мен.

Хүндүлүг депутаттар, **силерниң юски бүрүзү бадылаашкын үезинде мерген угаанын болгаш күрүне туружун көргүзөр дээрзинге идеген тур мен.** Кым-бир кижиниң бодунуң үзелин сыгаар үелер эрте берген. Алызындан алыр чүве болза, силерниң бөгүн хүлээп алыр шиитпиринер Хоойлужу-дугла палатазының угланьышкынының тодаракчызы болур. Кайнаар ол угланганыл: чоннуң конститушчу эргелериниң камгалалынче бе азы чамдык депутаттарның идээргек эрге-ажыктарын хандырарынче бе?

Сөөлүндө сагындырыксаан чүүлүм чүл дизе, Россия Федерациязының Президентизиниң 2003 чылда Федералдыг Хуралга Айыткалында чамдык чугула сорулгаларны тодарадып көргүскен, ооң иштинде 2010 чылга чедир каттышкан иштики продуктуну ийи катап көвүдедири, ядамык-түрэнги чорукту ачып эртери, чурттуң айыыл чок чоруун хандырары.

Бир эвес эрге-чагырга адырларының болгаш деңнелдериниң аразында удур-дедир харылзаа-хамаарылгаларда чылзып, шөөр бюрократчы чорук турар болза, бир эвес кызыгаар чок дүжү-метсиг чаннаашкын, ооң иштинде депутаттарның ортузунга база тергиидээр чүве болза, салдырган сорулгаларның шиитпирлээшкининге күш чедип шыдаас бис.

Силерниң угаан-медерелиңерге, силерниң арын-нүүрүңерге болгаш силерниң детким-чеңерге ыналып, бадылаашкын үезинде шын шиитпирни үндүрүп, Дээди албан-дужаалдыг кижиниң – республиканың Чазак Даргазының саналын деткиир дээрзинге идегедим.

Хүндүлүг депутаттар!
Ам силерге Тыва Республи-

каның Чазак Даргазының оралакчызыңа – саң-хөө сайыдының албан-дужаалыңа Баян Радислав Санаевичиниң кандидатуразын саналдаарын чөпшээрер көрүнер.

Ол 1964 чылдын июнь 30-де Тес-Хем кожуунунуң Самагалдай суурунга төрүттүнген. Кадайлыг, үш уруглуг. 1985 чылда Москва-ның Күш-ажылчы Кызыл тук орденниг К.И. Скрябин аттыг ветеринария академиязын дооскан, 1988 чылда – Россия Федерациязының Чазаның чанында саң-хөө академиязын дооскан. 1997-98 чылдарда ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы – саң-хөө сайыды кылдыр ажилдап турган. 1988 чылдан 2002 чылга чедир «Сибирьниң удур-дедир чээлижилге ниитилели» коммерциялыг банкының Тывада девискээр салбырынга ажилдаан.

2002 чылдын июндан амгы үеге чедир ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы – саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар. Ооң кандидатуразын силерниң чөпшээрелдигеңерге база катап кирип турарым бо. 2002 чылдын декабрь 19-та бирги сессияның чедиги хуралыңа кол комитетке болгаш каттышкан комитеттерге ону деткээн турбуже, чажыт бадылаашкыңа ооң кандидатуразын 6 депутат бадылаан. Ам чүге Баян Радислав Санаевичиниң кандидатуразын силерниң чөпшээрелдигеңерге катап кирип турар мен?

Бирээде, ооң хамааты болгаш политиктиг туружу база профессионал шынарлары ол чаданың удуртукчунуң негел-делеринге дүгжүп турар. Ол чурттуң болгаш республиканың Конституцияларыңа база хоойлуларыңа шынчы, ону шын сагып турар. Ол Россияның хамаатызы, боду-даа, ооң чоок кижилери, төрелдери-даа шиитпирип чорбаан болгаш истелге адаанда турбайн турар. Ол – саң-хөө ажилдакчызы, саң-хөө болгаш чээли төлевилелдериниң нарын чорудугларын мергежилдиг билер. Күрүне болгаш эрге-хоойлу талазы-биле билиглери делгем. Россия Федерациязының Хамааты дүрүмүнүң база Бюджет дүрүмүнүң, чурттуң болгаш республиканың бо чылгы бюджеттериниң кол-кол негел-делерин херек кырында бот-

тандырып турар. Үндүрүг кодекизиниң, банк системаның болгаш чээли организацияларының хоойлужудулга үндезинин амыдыралда ажыглап турар. Бюджет харылзааларының болгаш бюджет федерализминиң нарын айтырыгларын сайгарып билер.

Ийиде, саң-хөө сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип тура, Радислав Санаевич кыска үеде турум, ажилгыр коллективти тургузуп алган, кожуун деңнелиниң саң-хөө ажылын быжыглаан. Чаа технологияларны компьютер техниказы, информатика, электронуг харылзаа болгаш Интернет таварыштыр ажыглап турар.

Ямыга ажилдап эгелээн хүнүнден-не саң-хөө эргилделеринге, сөөртүр хуусаазы эвээш барааннар чедирилгезиниң чээли ажыгалыңа корумчурумну туткан. Үлээшкин комиссиязының ажылын хынааш, хөй четпестерни илереткен. Чазак кежигүннерин ийи комиссия турарыңа бүзүрөткен: бирээзи – Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.В.Никоновтуң удуртулгазы-биле ырак кожуунарга бараан чедиреринге тендер талазы-биле ооң составында ямылар, албан черлериниң, эрге-хоойлу органның төлээлерин кириген;

ийиги комиссия ооң бодунуң башталгазы-биле ырак кожуунарга бараан чедирилгезиниң акшаландырышкынын контролдаар, эккелген бараанны хүлээп алырыңа болгаш ажыг-лаарыңа отчет дүрүмүн сагырын хынаар талазы-биле.

Амгы үеде Россияның Саң-хөө ямызының КРЭ-зи ол сорулгаларга дүүштүр республикага үндүрүп берген акша-хөренгилерниң хыналдазын чорудуп турар. Ооң түннелдери эки болурунга бүзүрээр мен.

Радислав Санаевич бюджет организацияларының ажыглап турары хөмүр, электри күжү, коммунал ачы-дуза дээш саң-хөө эргилдезин анализтеп турар. Ооң дорт башталгазы-биле бюджет адырының, ол санда яамы, албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниң фондузунуң хыналдазын чоруткан. Бюджет адырында мергежил категориялары дээш өөредилгениң болгаш эмнээшкинниң шынарыңа

дүүшпес тарифтерни бедиткенин илереткен. Ол ажыл ам-даа уламчылаар.

Республиканың иштики өрелерин дуглаар талазы-биле улуг ажыл чоруп турар. Чыл төнчүзүңге чедир «Тыва хевис» КУБ-ка «Гермес» таварыштыр келген чээлилерден болгаш уруглар пособиезинге өреден өскези шупту төлеттине бээр. Эрткен чылдардан республика бюджетинче кириген өрелерни эгидериниң хемчеглери алдынып турар. Инвестиция программаларын болгаш социал адырның объектилериниң капитал септелгезин кылырыңа акша эргилдезиниң шимчээшкинин онза хыналдада алган.

Саң-хөө ямызы «Тыва Республикада бюджет тургузуунуң болгаш бюджет чорудуунуң дугайында» хоойлуну ажилдап кылган, ында бюджет харылзааларының эрге-хүлээлгелерин аңгылаан. Амгы үеде чер-черлерге тус чер орулгаларын өстүрери-биле республиканың Чазаның болгаш тус чер бот-башкарылгазының органның аразында бюджет харылзааларының методиказын ажилдап кылып турар. 2004 чылдын республика бюджетин РФ-тиң Саң-хөө ямызыңа камгалаар талазы-биле белеткел ажылы ам чоруп турар.

Чазактың болгаш Р.С.Баянның удуртканы яамының ажылының түннелдери кандыгыл?

2002 чылдын түннели-биле «2002 чылда республика бюджетиниң дугайында» хоойлу ийи чүүлден аңгыда күүсеттинген. Республиканың бот-орулгалары 71 хуу өскен, чээли организацияларының каттышкан активтери дөрттүң үш кезинден хөй өскен, а хууда орулгалары – чартык кезинге улгаткан. Акша орулгалары юски бүрүзүңе онааштыр 44,7 хуу өскен болгаш 9,6 хуу инфляциялыгга амыдыраарының кудуку деннелинден 22 хуу бедээн. Айда ортумак шалың 1,7 катап өскен. Ажылга тургустунуп алган улустун саны 2,6 катап көвүдээн. Иштики мөөң продукцияның хемчээли 13,1 хуу хандыртынган.

Чуртта бергедээшкиннер турбуже, бо чылын база багай эвес түннелдерни чедип алган бис. **Январь – майда үлетпүр**

бүдүрүлгези 5,9 хуу, кол капитал салышкынынар 6,9 хуу өскен. Бюджеттиң бот-орулгазы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1,4 катап өскен. **Чоннуң акша орулгазы 25,2 хуу, инфляция 5,8 хуу турда – ортумак шалың 15,8 хуу өскен.**

Чоокку үеде яамы башкыларга шөлээ акшазын бүрүнү-биле санап бээр. Капитал септелге болгаш одалга сезонунга белеткелге 69 млн. рубльди үндүрүп бээр. Уругларның чайгы дыштанылгазының айтырыы шиитпирлеттинип турар.

Радислав Санаевич республиканың бүгү эрге-чагыргаларын деткип турар. Ол Улуг Хуралдың депутаттарының ажилдаарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузарыңа акша бээрин шынзыткан. Оларга 10 чаа автомобильди, 5 комплект эт-септи, компьютер техниказын саткан. Саналга палатазының акшаландырышкыны хоойлуга чөрүштүр ооң коллегиязы тургустунмаан турбуже чоруп турар.

Чангыс сөс-биле, Чазак болгаш Саң-хөө ямызы 2002 чылдың бюджетиниң 245 млн. рубль карылгазы турбуже, ооң күүселдезин чарыгдалдардан орулга 19 млн. көвей кылдыр күүседип шыдаан. Амгы үеде 2003 чылдың бюджетиниң 115 млн. рубль карылгазын дуглаар аргаларны тып турар. Ол сорулга күүсеттинеринге бүзүрээр мен.

Чазак Баштынының болгаш Улуг Хурал депутаттарының сонгулдазының соонда бир чыл эрткен, хөй чүве эки талаже өскерилген. Парламентиниң болгаш Чазактың чөрүлдешкээ уттундуруп бар чыдар. Чаа кадрларны томуйлаар талазы-биле мээң чарлыктарым политиктиг күштерни каттыштырарынче, чоннуң амыдырал деннелин экижидеринче угланган.

ТАР-ның Россия составынче киргенинден 60 чыл болур юбилейиниң бүдүүзүндө улуг болгаш берге сорулгаларны күүседиринге чангыс дем-биле ажилдаар ужурлуг бис. Хоойлужудулга палатазының депутаттарының аңаа кайы хире беленин, чонга аазаашкыннарын күүседиринге болгаш ниитилелдин бүгү күштерин каттыштырарыңа бышканын бадылаашкынның түннелдери көргүзе бээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың кадык камгалал ажилдакчыларын шаңнаар дугайында

Кадык камгалал адырыңа ачы-хавыяазы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың улустуң эмчизи»

хүндүлүг атты

Кызылдың Хоочуннар болгаш инвалидтер бажынының кол эмчизи **Бора Кууларовна Биче-оолга;**

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы»

хүндүлүг атты

Тываның «Фтизиатрия» республика каттыжышкынының рентгенолог эмчизи **Даш-оол Чоодуевич Ноокайга;**

Тываның «Фтизиатрия» республика каттыжышкынының гинеколог эмчизи **Зинаида Мөңгеевна Сатка;**

Республиканың консультация-диагностика поликлиниказының лаборант эмчизи **Мария Монгушевна Шириндүүге** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг юски-биле

«Республика эмнелгезиниң нефрология салбырының улуг эмчи сестразы

Любовь Николаевна Вохминаны;

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинде дүрген дуза фельдшери **Алексей Сарыг-оолович Кара-салды;**

Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызының Перинаталдыг төвүнүң акушер эмчизи **Лидия Чылбак-ооловна Калдар-оолду;**

Өвүр кожуунуң төп эмнелгезиниң фтизиатр эмчизи **Вера Шойгаровна Биче-оолду;**

Тываның «Фтизиатрия» республика каттыжышкынының «Балгазын» салбырының кол эмчи сестразы **Галина Анатольевна Чучеваны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл,
2003 чылдың июнь 11, №319

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазының төнгени-биле база Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээниң «к» пунктузунга үндэзилеп **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннеринге дараазында кижилерни томуйлаар:

— Елена Викторовна Белявская — «Биче болгаш ортумак бизнести деткиир россияжи четкилик партия» деп политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырының саналдааны-биле;

— Наталья Николаевна Воверене – Россияның «ЯБЛОКО» демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырының саналдааны-биле;

— Алдын-оол Кылбакович Монгуш — «Ада-чурт – Бүгү Россия» сонгулда блогунуң саналдааны-биле;

— Шолбан Чыргал-оолович Монгуш – Россия Федерациязының Төп сонгулда комиссиязының саналдааны-биле;

— Оксана Узатовна Ооржак – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының саналдааны-биле;

— Дмитрий Андреевич Попков – Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының саналдааны-биле;

— Лидия Михайловна Якушкина – РФКП Тыва рескомунуң саналдааны-биле.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл,
2003 чылдың июнь 11, №323

ТЫВАННЫЫ — ЭҢ-НЕ АРЫГ

«Саян-Алко» ажык акционер ниитилелдин чаа даргазы Мухаммад Сагитович Нургалиевтин чугаазы дыка солун болду. Ол Башкириядан чаладып келген спирт кылыгыларының талазы-биле тускай специалист.

Ол Тывага спирт комбинаты тургусчур дээш келген. Келир үеги спирт комбинатының турар чери Сукпак суурнуң дужунда Улуг-Хем кыдыында арыг бооп турар. Тываның суу аажок арыг, оон кылган спиртин шынары тергийн эки болурун, ындыг арыг сугнуң Россияның девискээринде кайда-даа чогуң Мухаммад Сагитович хөөреді. Бир эвес комбинат болу бээр болза, ол бүгү Сибирьни безин арыг, эң шынарлыг спирт-биле хандырып болурун база онзалап демдегледі олурду.

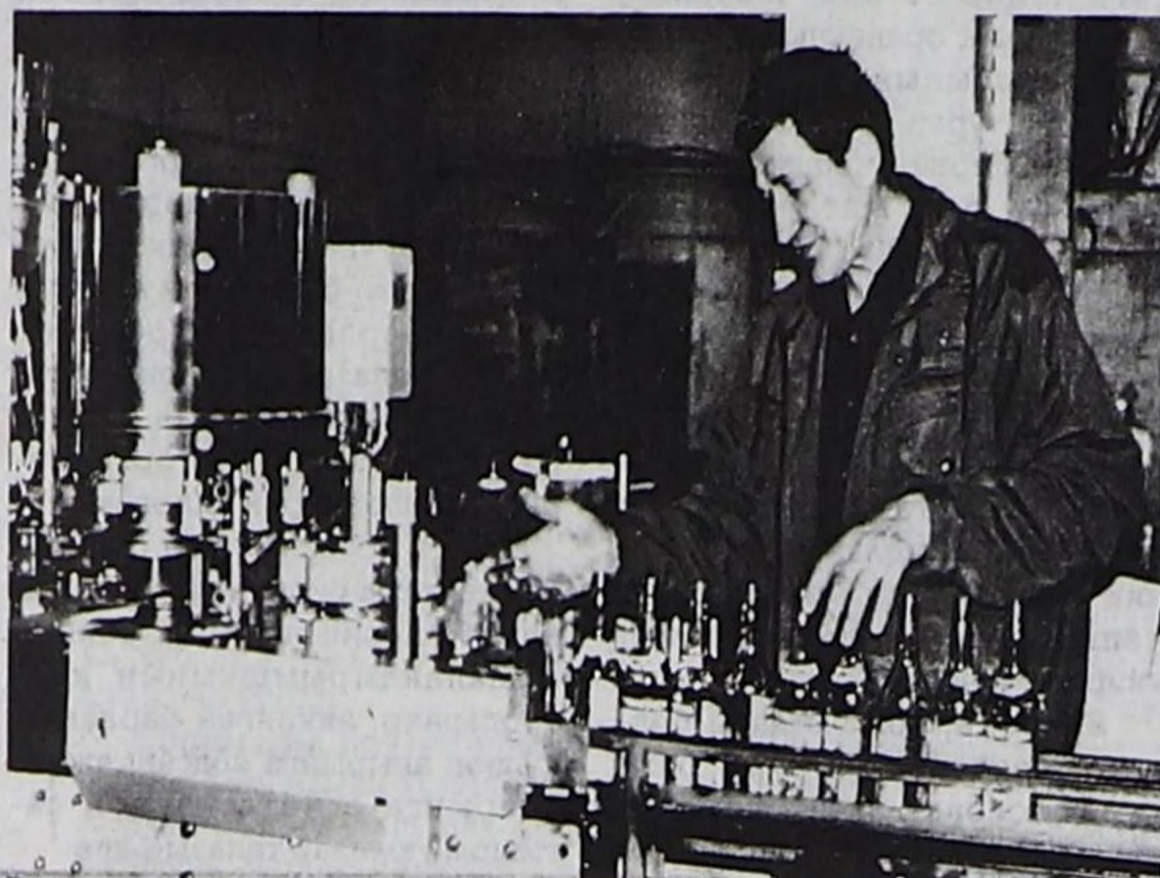
Шынап-ла, ук комбинат болу бээр чүве болза, Тыва Республиканың экономиктиг сайзыралыга эки салдарлыг. Ук спиртин тараадан кылыр болганда, арааттар тарып алган дүжүдүн комбинатка садып, харын-даа ону тараа-биле хандыра дээш улам чүткүлдүг, чарыштыг ажылдап эгелээри чайлаш чок.

Келир үеги спирт комбинатының дугайында чаагай бодалдардан адырылгаш,

«Саян-Алко» ажык акционер ниитилелче эглип кээлинер. Мухаммад Сагитовичиниң удуртулгазы-биле ук бүдүрүлгеді чаартылгалар эгелээн. Бүдүрүлгениң сөөлгү чылдарда бүдүрүп келген водказы Россия иштинде эң арыг бооп, харын-даа Москва хоорайның водказын безин шынар талазы-биле ажып турарын шинчилелдер бадыткаан. Ынчангаш Тываның водказының садып-саарылгазын калбартыры «Саян-Алко» бүдүрүлгениң кол сорулгазы болу берген. Баштайгы удаада оң бүдүрүчүлүүн күштелдирип, Ак-Довурак, Туран хоорайларга, Самагалдай суурга ону мөөңнеп садарының складтарын ажыдары көрдүнүп турар. Оон ыңай биче сайгарлыкчы чорукту деткир комитет таварыштыр Абакан, Красноярск, Новосибирск хоорайларже агентилер дузазы-биле саарылгаже үнери планнаттынып турар.

Оон ыңай Кызыл хоорайда арага садып турар хуу садыгыларның ээлери-биле өртектени деңнеп бадырарының дугайында чугаалар база чоруп турар. Амгы

хүннерде «Саян-Алко» бодунун продукцияларын экижидериниң талазы-биле элээн көскү ажылдарны кылып чоруткан. Технологія чаарттыган. Арага кылыр суг натрикаттыг шүүр дамчыштыр эрткеш, «Экстра» деп эң бедик шынарлыг спирт-биле холужуп, оон хөмүрлүг колонкалар таварааш, кварцтыг элэиннерлиг шүүр дамчыштыр эң арыг водка бооп үнүп кээр. Ону кылып эгелээрге, чиг эттин шынарынче онза кичээнгейни салып, техниктиг херекселдерни санитарлыг байдалын онза хайгаарап турарлар. Ол

Рынок болгаш бүдүрүлгө

талазы-биле лаборатория ажылдакчыларының харысалгазы дыка улуг. Бүдүрүлгө операциязының арыг-силиинден продукцияның шынары онза хамаарылгалыг болур дээрзин бүдүрүлгениң ажылчынары тергийн эки билір.

Сөөлгү үеде чүгле араганың шынарын эвес, ону савалаарының, аңаа этикетка чыпшырарының технологиязы база чаарттыган. Арага кудар, ону этикеткалаар амгы үениң дериг-херекселди садып тургузуп алганнар. Ынчангаш ук бүдүрүлгө арага кылыгыларын бир айда 10000 дал чедир (1 дал дээрге 10 литр арага) бүдүрерин планнап турар. Бир эвес арага кылыгыларының хемчээлин ол деңнеп ук бүдүрүлгө чорудар болза,

республика бюджетинче бир айда 6,0 млн. рубль орулганы үндүрүткө кирип алыр. Ол-ла хевээр ажылдаар болза, бүдүн чылда 72 млн. рубль орулганы алыр. Оон ыңай арага кудар шил савалар база янзы-бүрү хевирлерлиг, сувернирлер ышкаш чараш болур.

Шак ыңчаар «Царевна Лебедь», «Мөңгүлек», «Золотая Тува», «Танец орла», «Субудай», «XXI век», «Столичная» деп водкалар хөй катап арыглаттыган, хөлчөк арыг суг болгаш «Экстра» деп экология талазы-биле дыка арыг тараадан база чигир сирову болгаш дрожжи чок хлеб хандызындан алдынган спирт-биле кылдынып, янзы-бүрү хевирлерлиг, чараш саваларда куттунуп турар. Оон ыңай ол арага кылыгыларында «Фрулакт плюс» деп бүдүмел организмни камгалаар шынарлыг болгаш оон даартазында баш аарыыр чоруктарны эвээжедип турар. Оон ыңай «Алкософт» деп бүдүмел организмден шлактар үнеринге дузалаар.

Ынчангаш Тываның чоңу аргалыг-ла болза, өскээртен сөөртүп эккелген шынары багай арага садып ижериниң орнунга, бодунун республиказында бүдүртүнүп турар эң арыг, Москва хоорайның водказындан безин эки шынарлыг «Тыва» водканы садып аары дыка-ла күзөнчиг-дир.

Борис ОНДАР.

Хөрек өйгөн бодалдар

ЧАГЛАК ХЕРЕК БЕ?

Сөөлгү хонуктарның онзагай болгаш демдеглексенчиг болушкуннарының бирээзинге «Чаңгыс аай Россияның» Тывада салбырының политчөвүлелиниң хуралын хамаарыштырып болур. Политчөвүлелди бир-ле дугаар мындыг калбак составтыг чыылдырып турары бо. Хуралга көдүртүнгөн айтырыгларның сайгарылгазынга киржири-биле партияның чер-черлерде үүрлериниң секретарьлары республиканың бүгү кожууннарындан четкилеп келген.

Хүн айтырынга ийи кол айтырыгны кириген турган: Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга «Чаңгыс аай Россияның» депутаттар каттыжышкынының составын бадылаары, а ол ышкаш партияның бо чылдың март төнчүзүнде эрттиргени Бүгү-Россия съездизинге Тыва делегацияның киржилгезиниң дугайында отчетту дыңнаары.

Байырлыг байдалдың хөөнүн үрээң бир болушкунну маңаа демдегледі каары артык эвес болгу дег. Тываның аңгы-аңгы булуннарындан чай-хос аразында чыгып келген хуралдың киржикчилерин Хоойлужудулга палатазынга «Чаңгыс аай Россияның» депутаттар фракциязының болуп болур кижигүннериниң – Василий Оюннуң, Виталий Вальковтуң, Борис Балчий-оолдуң, Виталий Баргына-Садының, Таисья Кууларның, Василий Иргиттиң, Вячеслав Ушкаловтуң, Өнер Ондарның, Даваа Монгуштуң, Алина

Даржааның, Виктор Молинниң, Борис Оюннуң, Каң-оол Давааның хуралга келбээни кайгаткан. Төрүттүнгөн хүн байырлалыга төрүттүнгөн кижиниң бодунун келбээни-биле демей байдал болган: лаа-чула шашкан торт-даа белең, аалчылар-даа чыгып келген, белек-селек-даа белең, а найыр-дойнуң кол маадыры чок.

Үстүнде ады киргеннерниң мындыг чергелиг аажылаалын канчаар хүлээп көрзе чогуурул — саботаж кылдыр бе, сагылгачурумнуң чогу кылдыр бе азы партия эш-өөрүңге хүндүткел чогуңуң демдээ кылдыр бе? Политчөвүлелдин киржикчилери мындыг чөптүг айтырыгларны салып турганнар. Бо удаада база Анатолий Дамба-Хуурак-ла коллегаларыга онаашкан хамык кемелелдин аар чүгүн бодунга артынып, оларның мурнундан буруузуң миннир ужурга таварышкан. Келбээң депутаттарның хөй кези ээлчег чокка сессияга белеткенип турар, а чамдыгы аараан деп, ол тайылбырлаан. «Чаңгыс аай Россияның» регио-

налдыг салбырының кижигүннери байдалды чидиглендирбези-биле партия эш-өөрүңге уткуштур базымны кылып, депутаттар каттыжышкынының составын олар чок турда-ла, бадылап каапканнар. Ынчалзажок сеткилде кагылчак чүүл демей-ле артып калганы чугаажок.

Тыва парламентиниң Хоойлужудулга палатазында депутаттар бөлүүнүң 14 кижигүнүңге эвээш эвес айтырыглар база артып калган. Чижээлээрге, Россияның Президентизиниң болгаш Чазааның политиказын деткип турар «эрге-чагырга партиязының» кижигүннери турбуже, чүге-ле олар республиканың Чазаа-биле эгин кожа ажылдаар туржук, ажыы-биле чөрүлдээлелип турарылы? Ындыг чөрүлдээлелигениң чижектери-ле хөй, оң сөөлгү бир херечилели — июнь 6-да эрткен сессияга Чазак Даргазының оралакчыларын бадылаарындан база катап ойталааны.

Оон аңгыда бодунун фракциязының составын бадылаарында депутаттарның тоомча чок хамаарылгазы мындыг мунгак бодалды сеткил-хөөңге чайгаар-ла сыгап келир: «Чаңгыс аай Россияны» олар «политиктиг чаглак» кылдыр ажыглап турбааннар бе?

Р. ЕРМАКОВ.

Депутаттарның кичээнгейинге

ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮ БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Республика Чазааның доктаалыга дүүштүр 2003 чылдың апрель 23-те Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң күүселдизиниң дугайында» хоойлунуң төлөвилелин кириген турган. Документини өөренип көргөш, парламентарийжилер 2002 чылда палатаның чарыгдалдарының төлөвилелин 24515 муң рубль хемчээлге республика бюджетиниң дугайында хоойлуда бадылаанын, а ону акшаландырганы 23250 муң рубль, азы 94,8 хуу болган дээрзин тодараткан.

Бюджеттен чедир албаан 1265 муң рубльди (дериг-херекселдер болгаш үр ажыл-лалдын дериглерин садып алырынга көрдүнгөн акша-хөренгилер) депутаттар Россия Федерациязының Бюджет хоойлузунуң 238 чүүлүңге дүүштүр суд дамчыштыр негеп алыр деп шийтирилээнер.

Хоойлужудулга эрге-чагырганың палаталарының бирээзиниң республиканың күүсекчи эрге-чагыргазын судка билдиртир дээни Тывага хамаарыштыр алырга, элдептиг, киж диннап көрбээң болушкун кылдыр көстүр. Ынчалзажок бир-тээ бистер депшилгелиг ниитилелдин хемчээлдериниң биле чурттаарын оралдажып турар болганывиста, хоойлу бодарадыкчыларының бодунуң акша-коксулун эгидип алыр дээн күзели кымны-даа элдепсиндирбес ужурлуг. Чүгле харын бистиң хоойлу бодарадыкчыларының бо удаада база хоойлуну кошкак билирин көргүскени кижини ыяттырар. РФ-тиң Бюджет хоойлузунуң 238 чүүлү бюджет

акша-хөренгилериниң алыкчызының чедир бербээң акша-хөренгилерниң компенсациязын алыр эргелин көрүп турары шын. Ынчалзажок 2000, 2001 болгаш 2002 чылдың декабрьда 2001, 2002 болгаш 2003 чылдың декабрь 31-ге чедир ук хоойлунуң 238 чүүлүңүң күжүн ара соксадып турар федералдыг хоойлуларны тустузуңда хүлээп ал келген.

Ынчап кээрге бистиң хоойлу бодарадыкчыларының айтып турары чүүлү амгы үеде юриктиг күш чок болуп турар болгаш ындыг байдал судка билдиришкенин хүлээп, алырында ойталаарынга четчир чылдагаан-үндезин болуп болур. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының аппарат ажылдакчылары документилерни ТР-ниң Арбитраж судунче кириери-биле белеткеп тура, бо байдалдарны билбес болганы элдептиг. Хоойлужудулга палатазынга ажылдакчылар штадын бедик мергежилдиг специалистер-биле четчелээринге акша-хөренгичи чедишпес турган чүве болза, бистиң хоойлу бодарадыкчыларының ээлчеглиг алдагалын билишкенин көрүп болбайн аан. А кажан депутаттарның шалың акшазын болгаш аппаратты долу хемчээлдиг акшаландырып турда, ол бүгүнү чүү деп көөрүл?

Бодавже, депутаттар боттарының негелделериниң хоойлу-дүрүмге дүүшпезин билип турганы-даа чадавас. Ындыг чүве болза, оларның республиканың Чазаанга хамаарыштыр демаргызының сорулгазы билдинмес-ле-дир.

Н. КУДИНОВ.

СПОРТ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Шанналы — хой

Танды кожунунуң прокуратура, суд ажылдакчылары (кожуун прокурору Амир Монгуш) Бай-Хаак суурнуң албан организацияларының аразына бут бөмбүүгө маргылдааны бедик деңгелге эрттирген.

Чидиг демиселдин түннелинде Бай-Хаак ортумак школазының башкылары болгаш өөреникчилеринин командазы тилекчи бооп үнгеш, хойну алганнар. Ийги черни алган прокуратура болгаш суд ажылдакчылары, эң чараш оюн көргүскен «халдакчы» — Бай-Хаак ортумак школазының доозукчузу Амир Оюн, эң эки «вратарь» — Танды кожунунуң иштики херектер килдизинин ажылдакчызы Орлан Монгуш оларга акша шанналдарын тывыска.

Келир айда, маргылдааны Танды кожунунуң иштики херектер килдизинин ажылдакчылары эрттирер кылдыр эстафетаны хүлээп алганнар.

Балгазынга ужуражылга

Балгазын профтехучилищезинге Танды болгаш Эрзин кожуннарның шыдыраачыларының ужуражылгазы болган. Ийи кожунунуң 8 шырак шыдыраачылары акша салчып алгаш, 2 дескиндритге болгаш шак-биле дүрген ойнаарына маргышканнар. Оюннуң түннелинде Эрзин кожунундан Буду Дадар, Балгазындан Владимир Балчый-оол, Владимир Оюн, Бай-Хаактан Даш-оол Ондар, Анатолий Монгуш олар тергидизинер. Дараазында ужуражылганы шыдыраачылар Тере-Хөл кожунунуң төвү Кунгуртугга эрттирерин дугуржуп, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Танды кожунунуң шыдыраачыларын чалаан.

Хокко-оол МОНГУШ.

Бай-Хаак суур.

Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга 13 тыва, 3 моол мөгелериниң он бежин октааш, Монгуш Аяс шүглүп үндү. Борта тыва хүрештин дүрүмү дузалаан деп бодаар мен. Ол Эрдэнэ Батбаатар-биле хүрежип тургаш, дап бээрге, оң холун моол мөге черге даяныпкан. Ынчан тыва хүреш дүрүмүнде Аяс октаан болур. А моол мөге Агбаансандан оглу Сүхбат Монгуш Аяска ылап-ла октаткан деп болур. Ынчалза-даа ол 14 мөгени чийк октааш, колдуунуң адаа-биле эрттирип, ийги черге үнген. Ооң теп, долгандыр чедерин, оң, солгай холдары-биле буттап турарын чой магадаан боор. Кол-ла чүве Сүхбат бодунуң удурланкчызынын канчаар хүрежирин билип ап, аңаа удур кандыг арганы ажылдап билиринде болган.

Май 9-та хүрешке Агбаансандан оглу Сүхбат кымга-даа октатпайн, кончук оварымчалыг хүрешкеш, шүглүп үнген. А эки моол мөге Батбаатар үжүр-лешкен.

Бистин мөгелеривистен Аяс Монгуш идегеливисти шынытпайн, «мөгениң майы кадрык» дээн ышкаш Батбаатарга күдүк-тедип көдүрткеш, хончуну ажылгаанындан ылап-ла октаткан. Түннелинде үш, дөрт дугаар черлерни Чимит Куулар биле ол ээлээн. Хүрештин төнчүзү солун эвес болду. Ийи моол мөге хүрежи-даа берзе, Сүхбатты барып-барып Тывага Батбаатар октаар эвес. Ооң ат-алдары Моолда билдингир болгай. А бир эвес ийи тыва, ийи моол мөгелерни хүрештиргеш, түннелин көргөн болза, солун болур. Ынчан тыва мөгелер чок болза, ийи, дөрткү черлерни алырлар. Канчап билер, харын мырынай шүглүп база болгай, «мөгениң майы кадрык» дээр ийик чоп. Бо удаа моолдар май 9-та шүглүп чораан чаңчылын сыкпайн шүгүлдүлөр. Бо байырлалда 128 мөгени эки чарлап тургаш, чаңгыс-ла «Шын» солунче көрүп орбайн хүрештирген болза, ында багай чүве чок. Эрги чаңчылдан уштунуп, чаа чүүлдерни дилээр турган.

Бо-ла чорааш, мен тыва хүрешти кончук сонургап көөр мен. Ооң кижиниң сонургалын көдүрө каалтар талазы бар. Ол — бичии дурт-сынның мөге улуг мөгени сорук-биле чараш арганы ажылгааш, октап каарын магадаар мен. Улустуң чугаазында «Арзылаңны арга-биле» дээр болгай, демги мөге ынчаар хүрешкенин мактап турары ол.

Бичимде мен Монгуш Кенденчик деп мөгени көргөн мен. Ол боду чолдак дурт-сынның кижиге. Чоок-кавыга болган хүрештерден черле чыда калбас, идепкейлиг киржир, содак,

шудаан кедип алып, арыг-силиг, девип турда көөрге, бир-ле эзир. Хүрежип турда, кашпагай, шыраан кижиге кайгаар. Монгуш К. араттын революстур шеринге тургаш, хүрежип өөргөн. Хүрежип тургаш, бодундан оранчок улуг, аар кижилерни бо-ла октап каапкан девип бар чыдар кижиге. Хемчик кыдыгына тос кожунуң чыгыжы болган черге ол мөге Ондар Кодур-оолдан эгелээш, үш шырак мөгелерни октаптарга, мөгелер олче сестип көөр турган.

Ам көрүп турарымга, ол ышкаш соруктуг хүрежир мөге Начын Кунгаа болду. Хүреш бүрүзүнге шүүлбес-даа болза, шак мындыг эрестиг хүрежир мөгелерге черле тускай шаннал турары албан кылдыр деткиччилерни эвилелдээри чугула деп бодаар мен.

Үш моол мөгелер боттары хүрештин төнчүзүнге чедир таварышпааны элдеп. Таварышкан турган болза, оларнын шүглүрү берге алаар чадавас. Хүреш үезинде моол мөгелерин девирин бисте чамдык кижилер мактап турду. А девири дээр мөгениң сеткилин илередир сам болур. Ооң хөлүн часпайн, канчаар-даа девип болгай. Чаңгыс аайландыр, моолдарны өттүнүп девири албан бе? Оортан сайзырал үнмейн, чалгааранчыг апаар чадавас. Мөгениң бот-тускай чоргааралы, тыва хүрештин тывызыксыг үнү турар ужурулуг.

Ам тыва мөгелер удурланкчызын октааш, моолдарны өттүнүп, колдук адаа-биле холун көдүрүп алгаш, эрттирзе хөнү. Кижилер чүве адаа-биле эртерде көөр, боданыр, хөнү чокта ылап-ла оюп эртип чоруур. А моол мөгелер холун октаан мөгезиниң бажын ажыр тудуп турары, сээң аураны мен үстүм деп бурганга мактанганы болгу дег. Бо кижиге көөрге, ында найыралды, ааскежикти мөгеге алгавайн турар хевирлиг.

Аңаа бодаарга бистин тыва мөгелеривистиң октаан мөгезин тургузуп, довураан кактап, холун тудуп турары экини сеткип турары-дыр.

Бөрт дугайында моолдарнын мөгелери шын бодап турар деп бодаар мен. Чингис-Хаан уктуг чон бөргүн хүндүлөп билер ужурулуг. Бүгү эрге-дужаал аңаа көстүр турган. Тыва-даа кижиге ол дугайын эки билер. Бөрттү арыг-силиг ап чоруур, иштин куду кылдыр салыр, эки чорзун дээш. А бир эвес бөрттүн иштин өрү

Херээжен чон — тыва хүрешке

Хостуг хүрешке, сумога, самбога тыва кыстар хүрежи бээрге, мен хуумда дыка-ла сонургаар мен. Бо хүрештерниң кедер хеви херээжен улуска таарымчалыг, чараш. Херээжен мөгелер колдуу-ла аныктар, дөстүнмес чүректиглер.

Мөге болгаш тренер хүлээлгени күүседип чоруур кижиге менээ эпчок чүве — херээжен ортузунга сөөлгү үеде тыва хүреш организастай бээр апарганы. Бирээде — тыва хүреш тускай хептиг (формалыг) болгай, содак, шудақтыг. Ол Тывада-даа, Моолда-даа содак, шудақтыг-биле чараш болгаш тускай дүрүмнүг хүреш болуп турар. Бо чараш спортчу хеп херээжен улуска таарышпас.

Ийде, содак, шудак чок болганда херээженнер тывалап хүрежир дээш кедип-ле чораан

хептери-биле чон мурнунга үнүп келирге, чараш эвес, тыва хүрештин чараш, онзагай хевирлеринге дыка эпчок байдалды тургузар боор-дур.

Мындыг төөгүнү чугаалайын. Шагда бир черге билдинмес мөге өөрүн октааш туруп берген. Мөгелер көрүп ораарга, ол мөгениң хевирин черле эрзивес болурга хүрежип кедер мунгаш шоодаан ушта тыртыштарга, эмгиттештүг херээжен кижиге болган ышкажыл. Ол төөгүнүң соонда тывалар, моолдар содак, шудақты мурнуку чартыг чок, ажык кылдыр чүгле эгин артынга эптиг амгы хевирин-биле кылыр кылдыр сүмелешкеш, дүрүмчүткен дигир. Ынчангаш тывалар-даа, моолдар-даа херээжен улусту хүрештирип болбас деп чурумчуткан болуп турар.

Ам чамдык байырлалдар

үезинде каткы-хөгте ынак, чонну дүвүредиксээр кижилер херээжен ортузунга тыва хүреш эрттирип, бистин тыва чонун национал чоргааралык тыва хүрешке хөлчок эпчок, кончук чараш эвес чүүлдерни кыла бээр ылап тыва мөгелерге дыка багай салдарлыг боор деп мөгелерниң бо-ла чугаалажы бээр апарганын бодап келгеш, бо чүүлду бижидим. Тываның мөге кыстары хүрешпечер дивейн тур мен. Оларны херээжен мөгелерге хөлчок таарымчалыг хептиг хостуг хүрешке, сумо, самбо хүрештерге чалап, оларга чедишкенин күзээр-дир мен.

Михаил НОРБУ,

Улуг-Хем кожунунуң спорт комитетинин даргазы, ССРЭ-ниң спорт мастери.

Көрүкчүнүң бодалы

ТЫВЫЗЫКСЫГ АРГАЛАР

кылдыр салыр болза, багай, диленип чораан шинчилиг апаар-дыр.

Тыва мөге бөргүн моол мөгениң бөргү-биле демейлээш канчаар боор, бодунун чараш тыва бөргүн даарадып алырга-ла, четчир болгай аан.

Чогум тыва хүреш моол хүрештен чүнүң-биле ылгалып турарыл дээр болза, мен чүгле хүрештин дүрүмнери-биле деп харылап болур мен. Моол хүрештин содак, шудаа, тудуштары тыва мөгеге билдингир, демей болуп турар. А тыва хүрештин төөгүзүн өөренип көргөш, моол хүрештен ол эрте сайзырап келген бе, орай сайзырап турган бе деп чүвени кижиге харылай албас-тыр. Бистин бурунгулары-выс Арбак-оглу, Күдерек сугларны бодаарга, Моолдун бетинде аймактарга баргаш, шүглүп тургаш, Арзылаң деп аттарны ап турган хире.

Моолдун авырга мөгези Агбаансандан оглу Сүхбат тыва чонга чүве чугаалап тургаш: «Тыва хүрешти сайзырадыр херек» — дээнин онзалап номчудум. «Чугаалаарынын мурнунда боданыр, шугум чазаарда, шыгаар» дээр болгай. Ол ону чугаалаарда, Моолда мөгелерин байдалы-биле бистин мөгелеривистиң байдалын деңгей бодаан-на боор. Канчаарга-даа бис моол мөгелерден өөренип, олар биске ам-даа чажыт болуп артпышаан турар.

Моолдун төвү Улан-Батор хоорайны билер бис, чоокку үениң медээзи-биле ында 600 ажыг мун, Дарханда 90 мун, а Эрденегде 60 муң ажыг кижиге болгаш 18 аймактар бар. Шупту Моолда 2579 млн. кижиге чурттап турар. Моолдун чону — калга-моол, бурят-моол болгаш казахтар болур. Чижеглеп ында эр улустуң саны — 640 муң деп алдым. Оларнын иштинден хүрежип турарларнын санын алып болза, 210 муң хире деп болур. Ол дээрге бүгү тыва чон, эр, херээжен, улуг, бичии уруг-дарыг хүрежип турар хире-дир. Ынчаарга бистин Наадымга хүрежип турар 128 мөгелеривистиң бирээзинге-ле 164 моол мөге онаажып турар деп бодадым.

Чамдык чылдарда моолдар Наадымынга 1024 мөгелерни салып турган. Олар ийи хүн хүрештирерлер. А сөөлгү чылдарда шилиттинген 512 мөгени салып турар.

Моолда хүреш школалары шагда-ла ажыттынган, ажылдап

турар. Ону дооскан, ажылдап чоруур мөгелер безин биске хүрежип келген. Шак ындыг арзыланнар аймактарда, хоорайларда та чеже чүве.

Ол-ла школаларнын башкылары хүрештен 666 хүреш аргазын тып алган, ону дүрген хүрештерге ажылгаарын эртем езугаар көрүп турар. Харын-даа олар хүреш школаларындан шилиттинген оолдарны тускай школага чыып, аңгы программа-биле хүрештирип өөредип каар болганда, олар каяа-даа эки хүрежиринге бүзүрээрлер.

Бо чылын бистен Моолга барып хүрежир мөге — улуг ааскежиктиг мөге дээр мен. Оон-биле тыва чонун мөгелериниң ат-алдарын көдүрүп улуг харылап салга аңаа онаашканы ол. Ам бистен кол хамааржыр чүве болза, ылап-ла бисти кажан, каяа хүрештирерин билип алгаш, белеткелди эгелээри болур.

Ажык-биле чугаалаарга, тыва хүреш моол хүрештен чыдып калганын чон билип тур боор. Моон мурнунда турган хүреш федерациязы эвээшти кылганы илден апаар-дыр. Мөгелерниң чедишкенин түннөп чугаалажыр чүве болза, кым Куулар Додоонун азы Ховалыг Ашак-оолдун аргазын өөренип алганы, ажылгап турарын тодарадыры берге.

Бир эвес тыва хүрештин аргаларын санап билип албаан болзувуса, оода хоочун мөгелерин аргаларын оларнын сүмезин ап тургаш, билип алган хүрежип чоруур болза эки хире.

Ам тыва хүрешти сайзырадыр дизе, чаа доктаал-саавырдан үндүргөш, суурларга 64, кожунуң төвүнге 128, а Кызылга Наадымда 256 мөге салыр кылдыр чедип алып сорулганы салыр ужурулуг бис. Тыва хүрешке хүрешпес кижилер көвүдээн. Орус чон-биле харылааыс бир аңгы сайзыралды берзе-даа, Каа-Хем, Би-Хем кожуннарнындан эгелээш, тыва хүрешти сонургаан орус эштерге өйүндө идигни берберин баар-дыр бис.

Республикада ажылдап турар тыва хүреш секциязының командаларының аразына чылдың-на чаңыл болур кылдыр маргылдаазын эрттирери күзөнчиг.

Россияның президентизи В.В.Путин кыжын чораан черлеринге спорт дугайын сур-

гаалдап, хүреш аргазын көргүзүп, хаактап-даа турар. А бистиң кожуннарда, Кызылда болгаш еске хоорайларда чагырыкчыларыкыс, даргаларыкыс спортка киржилгезин, үлегерин көргүспейн турар. Бир үеде депутат Макал Донгак Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарның хүрежип турганын көргөн мен. Кызылда Иван Хураган хоочуннар аразына хүрежип, чараш аргазын көргүзүп турганын кым-даа уттаан боор.

Моол — даштыкы күрүне. Орта барып хүрежир мөге оларнын хүрежиниң дүрүмнерин эки билген турар апаар. Дөрт-даяктап алгаш суг хүрежи бээрге, ында аргалар хөй турар ужурулуг. А хүрешке амалаар деп чүвөгө мен хөнүм чок. Бир эвес Моолдун бөлүк шыырак мөгелери чугаалажып алгаш, бир тыва мөгени амалаарыкыс ол дээш хүрежип туруп бээр болза, ол кижиге канчап шыдаар, октадып ап болгай. Канчаарга-даа ат тыртып хүрежирге аас-кежик турар боор деп бодаар мен.

Японнарның «Сумо» хүрежи кандыг-даа нацияның кижилери хүрежип турар кылдыр сайзыраан. Бир эвес моол мөге Сүхбат Азия улустарынын хүрежи деп алгаш, моол, тыва хүрештерни өзээ кылдыр бодааш, «Хүреш» деп ат-биле делегей хүрежи кылдыр көдүрүп каар болза эки-дир. Оортан тыва хүреш каражадавас, а харын сайзыраар апаар боор.

Тук бистин ыдыктыг ылгавыр демдээвис болур. Ону кандыг-даа чуртта аңгы сыпка кожа-кожа кадап каан турар. Ол хүндүлөжип турарынын демдээ болуп көстүр. А бис бо хүнде моол болгаш тыва туктарны чогуштур чангыс сыпка баглап алгаш киискиттивис. Шынында ол туктар кайын киискир, хостуг чүве чокта ораажып алган бирде моол туктун бир чартыгы, дараазында тыва туктун бир чартыгы көстүп каап, долу шимчевейн турар чорду. Кандыг-даа мөге ийи тукту долгандыр девип болур, туктарны ийи аңгы кадап каарга, улуг чер ээлээр эвес. А моолдар боттарынын тугун долгандыр девири боорун канчап билер боор.

Ам Моолга хүрежип чеде берзинерзе, Россияның азы Тыванын туктары ында чоргаар киискип турар. Чедишкенин хүрежип, оларны долгандыр девип тургаш, тыва хүрештин тывызыксыг аргаларын ажылдап, сайзыралын чоргаарланып көргүзеринерни күзээр мен.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Спортчу маргылдаалар

Россияның күрүне бот-догуннаашкынының байыр-лалынга тураскааткан школачыларның республика спартакиадазы болуп эрткен.

Тыва хүреш маргылдаазына Сүт-Хөл кожуунун анык мөгелери шылгарап үнгеш, команда талазы-биле бирги черни ээлээн. Ийгизин — Өвүрүнү, үшкүзүн — Улуг-Хемниң командалары алган. Чийк атлетиканың дөрт хевиринге Кызыл хоорайның анык спортчулары шылгараан. Дараазында шаңналдыг черлерге Кызыл, Каа-Хем кожууннарның школачылары төлөптиг болган. Шыдыраага Кызыл кожуунун төлээлери мергежилдин көргүскеш, бирги шаңналды алган. Кызыл хоорайның шыдыраачылары ийги черни ээлээн.

Спартакиаданың түннелинде команда талазы-биле Кызыл хоорай бирги, Кызыл кожуун ийги, Улуг-Хем кожуун үшкү черлерни ээлээн. Тиилекчилерге шаңналдарны тывыскаан.

Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаадан. Владимир САВИНЬХТЫҢ чуруктары.

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Июнь 10 — Россияның ИХЯ-ның хөй-ниити организациялары-биле харылзаа тудар парлалга албанының тургустунган хүнү. Бо чылын Россияның ИХЯ-ның төп аппаратының хөй-ниити организациялары-биле харылзаа тудар парлалга албаны тургустунгандан бээр 20 чыл болган. Бистиң республикага массалыг информация чепсектери болгаш хөй-ниити организациялары-биле харылзаа тудар ИХЯ-ның парлалга албаны 1990 чылда тургустунган.

Парлалга албаны бот-тускайлаң килдис кылдыр тургустунган, кол сорулгазы — чурттакчы чонга республикада оперативтиг байдалдың медээзин дамчыдар база кем-херек үлгедиглерин болдурбас талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерни, ИХЯ-ның адынга үнүп келир янзы-бүрү меге чугааларга удур дээштиг түннелдерни үндүрери.

ТР-ниң Иштики херектер яамызының парлалга албанының ажил-чорудулгазы А.С. Монгуштун ады-биле тудуш холбаалыг. Ону үндөзилеп тургускан кижиниң бирээзи ол.

— Ол үеде Иштики херектер яамызының ажилын чаа угла-ныншыкын-биле чорудары негетинип келген. Ажы-биле чугаалаарга, милицияны массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдажылганы быжыглаарынче угландырган. Чаа тургустунган килдис ажылды куруг черден эгелээн. Ажылга аргадуржулгавыс база чок, материал-техниктиг база дугайында чугаалаар-даа чүве чок. Ынчалза-даа салдынган сорулганы күседир дээш кызымак-ла ажылдап турдуvus — деп, Азияна Сарыг-ооловна чугаалап орав.

ИХЯ-ның парлалга албанын эгелеп тургузарынга милицияның подполковниги А.Б. Монгуштун кириген үлүг-хуузу улуг. 1996 чылдан эгелеп медээлер болгаш девискээрин хөй-ниити харылзааларын чаңгыс структурага тургускан, а 1999 чылдан эгелеп катап ийи ангы кылдыр тургускан. Медээлер болгаш хөй-ниити организациялары-биле харылзаа тудар килдискен ангы-ангы чылдарда дараазында эштер ажылдап

турган: С.В. Сургутанов, А.К. Сагды, А.Т. Донгур-оол, Л.И. Шижээ болгаш өскелер-даа.

Хөй-ниити организациялары болгаш шажын-чүдүлге каттыжышкыннары чогаадыкчы эвилелдер-биле быжыг харылзаа тудуп, оларның-биле бир демниг кады ажылдажылганы чорударынга Л.И. Шижээниң кириген үлүг-хуузу база бар.

2002 чылдың эгезинден эгелээш, медээлер болгаш девискээр хөй-ниити организациялары-биле харылзаа тудар албаны катап чаңгыс бот-тускайлаң килдис кылдыр тургускан. 2003 чылдың апрельден эгелээш килдисти милицияның подполковниги Д.Х. Дан-Сүрүн удуртуп эгелээн. Ол Россияның ИХЯ-ның удуртукчу кадрлар академиязының парлалга редакциязынга ажылдап турган, дуржулгалыг ажылдакчы. Амгы үеде ол килдисте милицияның капитаны В.А. Сарыг-оол, иштики албанының лейтенанты А.Б. Куулар олар ажылдап турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ЧАГЫГЛАРЫҢАР КИИРИҢЕР!

Тыва Республика талазы-биле чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының департаментизи 2004 чылда Тыва Республикага даштыкы ажылчыннар күжүн хаара тудар болгаш ажылгаар талазы-биле квотаны тодарадыры-биле ажыл берикчилеринден ЧАГЫГЛАРНЫ ДОКТААТКАН ХЕВИРНИ ЕЗУГААР 2003 чылдың ИЮНЬ 25-КЕ ЧЕДИР хуусаада хүлээп ап турарын дыңнатты.

Бо талазы-биле бүгү айтырыгларны Кызыл хоорайның Кочетов кудумчусунда 35 дугаарлыг бажыңга келгеш, билип алыр азы 1-11-57, 1-11-92 телефоннарже долгаар.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чыңгис Кертик-ооловна МОНГУШТУҢ Чыраа-Бажы ортумак школазын 1999 чылда доосканы сериязы А № 4577708 дугаарлыг аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Наталья Николаевна Кууларның 1996 чылда Кызыл кожуунун Целинный ортумак школазын доосканы сериязы А № 0112431 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чойган Сташкаевна Дамбаның 1992 чылда Тожу кожуунун Азас ортумак школазын доосканы сериязы А № 352475 дугаарлыг аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөгөн-Бүрөн» КУБ-тун ажылчыны Чечек Кара-ооловна ДОНГАК бо хүннерде 50 харлаар. Ол бүгү назынында ук бүдүрүлгө черинге аштакчылап ажылдааш, күш-ажыл дептеринге чаңгыс бижидилге кылдырткан. 4 уругун, 3 уйнуктун ынак авазы, кырган-авазы. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ынак ававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, узун назыны, аравыска ам-даа орук изеп, үлегер бооп чурттаарын күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктары.

«Найыралдың начыны-2003»

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксинга июль 18-19 хүннеринде Моолдун, Алтайның болгаш республиканың шыырак мөгелериниң киржилгези-биле

«Найыралдың начыны-2003» делегей чергелиг тыва хүреш маргылдаазын эрттирериниң программазы

ИЮЛЬ 17

Келген аалчыларны уткуп хүлээп алыры.

19.00 шакта — «Меңгилерниң даңгыназы-2003» чараш кыстар конкурзу.

ИЮЛЬ 18

10.00 шакта — «Найыралдың начыны-2003» делегей чергелиг хүреш маргылдаазының ажыдышкыны: Тываның кожууннарының, Моолдун Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының сумуларындан, Алтай Республиканың Кош-Агач районундан келген делегацияларның парады.

10.30 шакта — хол бөмбүүнге маргылдаа.

12.00 шакта — 15-18 хар чедир оолдар аразыңга хүреш маргылдаазы.

18.00 шакта — «Найыралдың начыны-2003» делегей чергелиг хүреш маргылдаазына тураскааткан байырлыг концерт.

ИЮЛЬ 19

11.00 шакта — 28, 12 километрлерге аът чарыгы.

14.00 шакта — Тываның, Моолдун, Алтайның эн шыырак мөгелериниң киржилгези-биле 128 мөгениң хүрежи.

ОРГКОМИТЕТ.

«Үш-Белдир» курорт чалап тур

Кадыкшыл сезону курортка июнь 20-де ажыттынар:

Путевкалар-биле

- 1-ги сезон — июнь 20-ден июль 5-ке;
- 2-ги сезон — июль 5-тен июль 20-ге;
- 3-кү сезон — июль 20-ден август 4-ке;
- 4-кү сезон — август 4-тен август 19-ка чедер.

Курсовкалар-биле:

- 1-ги сезон — июнь 20-ден июнь 28-ке;
- 2-ги сезон — июнь 28-тен июль 5-ке;
- 3-кү сезон — июль 5-тен июль 12-ге;
- 4-кү сезон — июль 12-ден июль 20-ге;
- 5-ки сезон — июль 20-ден июль 28-ке;
- 6-гы сезон — июль 28-тен август 4-ке;
- 7-ги сезон — август 4-тен август 11-ге;
- 8-ки сезон — август 11-ден август 19-ка чедер.

Путевканың өртээ 1-ги сезонда чиигелделиг (16 хонукта) 7680 рубль. Өске сезоннарда — 9600 рубль (16 хонук).

Курсовка өртээ чүгле 1-ги сезонда чиигелделиг — 8 хонукта 3840 рубль. Өске сезоннарда — 4800 рубль (8 хонук).

Организацияларның администрациязы-биле путевкаларны үзүктеп төлээр кылдыр керээни чарып турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Юбилейный переулок, 7. тел: 3-10-77.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглуvus Чалзырай Дайын Ноозунович дерзии өлүрүкчүлерниң холундан анык назынында ада-иезинден, ха-терелинден, эш-өөрүнден, чырык өртемчеден чарылган. Оглуvусту сөөлгү орукче үдешкен, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Канзай Орлан Михайловичке, Лопсан Роман Бурбуужуковичке, Кызылда кудаларывыс Александр Эртинеевич, Алдын-кыс Успуновна Монгуштарга, кожаларывыска, төрел-

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Саг, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 15743. Чагыг 68.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының боддалары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.